

DİLÇİLİK

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/10-21>

Sədaqət Həsənova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Filologiya elmləri doktoru

Naxçıvan, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

sedagethesenova@gmail.com

Poetik müraciətlərin linqvistik təhlili

Xülasə

Təqdim olunan araşdırma şeir dilində poetik müraciətlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə təhlilinə həsr edilmişdir. Poetika və dilçilik qovşağında yer alan müraciət kateqoriyası şeir mətnində yalnız kommunikativ funksiya daşımır, eyni zamanda, estetik, emosional-ekspressiv və semantik yüklə çıxış edir. Tədqiqatın əsas məqsədi poetik müraciətlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini, funksional imkanlarını və şeir mətnində yaratdığı konseptual-estetik təsiri müəyyən etməkdir. Bu baxımdan, müraciətlərin poetik dildə necə dəyişməyə uğraması, adi nitq müraciətlərindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənməsi araşdırmanın əsas problemini təşkil edir. Araşdırmada müəyyən edilmişdir ki, şeir dilində müraciətlər daha çox təbiət obyektləri, mücərrəd anlayışlar və simvolik obrazlar vasitəsilə ifadə olunur. Bu müraciətlər birbaşa (açıq ünvanlanan) və dolay (kontekstual və ya gizli ünvanlanan) formalarda meydana çıxır. Xüsusilə dolay müraciətlər poetik mətnə çoxqatlı semantika yaradır, oxucunun qavrayıb izah etmə fəaliyyətini aktivləşdirir və poetik məkanın genişlənməsinə səbəb olur. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, poetik müraciətlər şeir mətnində subyektivlik və lirizm yaradan əsas vasitələrdən biridir. Müraciət vasitəsilə şair lirik “mən” ilə ünvanlanan obyekt arasında emosional əlaqə qurur, dialoji münasibət yaradır və poetik nitqi canlandırır. Bu münasibət bəzən real ünvana, bəzən isə zaman, taley, vətən, təbiət, ölüm, sevgi kimi mücərrəd anlayışlara yönəlir. Belə müraciətlər poetik dildə obrazlılığı artırır. Araşdırmada həmçinin poetik müraciətlərin funksional yükü təhlil edilmişdir. Müraciətlər şeir mətnində çağırış, yalvarış, etiraf, etiraz, təəssüf, ümid və ironiya kimi emosional vəziyyətlərin ifadəsində mühüm rol oynayır. Onlar intonasiya və ritm quruluşuna təsir etməklə şeirin melodikliyi və ekspressivliyini gücləndirir. Müraciətlərin təkrarı, paralel konstruksiyalarla işlənməsi və bəzən qrammatik qaydalardan kənara çıxması poetik dilin fərdiliyini və müəllif üslubunu müəyyən edən əsas göstəricilərdəndir. Nəticə etibarilə, araşdırma göstərir ki, poetik müraciətlər şeir dilində yalnız qrammatik vahid deyil, çoxfunksiyalı poetik vasitə kimi çıxış edir. Onlar şeir mətninin semantik dərinliyini artırır, emosional təsir gücünü yüksəldir və poetik düşüncənin konseptual strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, poetik müraciətlərin linqvistik təhlili şeir dilinin estetik və funksional imkanlarının daha dərinlən anlaşılmasına şərait yaradır və bu, poetik dilin öyrənilməsində aktual elmi istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: müraciət, poetik dil, ifadə, pragmatika, ekspressivlik

Sadagat Hasanova

Nakhchivan State University

Doctor of Philological Sciences

Nakhchivan, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

sedagethesenova@gmail.com

Linguistic Analysis of Poetic Addresses

Abstract

The present study is devoted to a systematic analysis of the linguistic features of poetic addresses in the language of poetry. Situated at the intersection of poetics and linguistics, the category of address in poetic texts performs not only a communicative function but also carries aesthetic, emotional-expressive, and semantic loads. The main aim of the research is to identify the structural-semantic characteristics of poetic addresses, their functional potential, and the conceptual-aesthetic impact they create within poetic texts. In this regard, the study focuses on how addresses are transformed in poetic language and on the features that distinguish them from addresses used in ordinary speech. The research demonstrates that, in poetic language, addresses are most frequently expressed through natural objects, abstract notions, and symbolic images. These addresses appear in both direct (explicitly addressed) and indirect (contextual or implicit) forms. Indirect addresses, in particular, generate multilayered semantics within the poetic text, activate the reader's processes of perception and interpretation, and contribute to the expansion of the poetic space. The study further establishes that poetic addresses are among the principal devices that create subjectivity and lyricism in poetry. Through the use of address, the poet establishes an emotional connection between the lyrical "I" and the addressed entity, creates a dialogic relationship, and enlivens poetic discourse. This relationship may be directed at a real addressee or at abstract concepts such as time, fate, homeland, nature, death, or love, thereby enhancing imagery in poetic language. The functional load of poetic addresses is also analyzed in the study. Addresses play a significant role in expressing emotional states such as appeal, supplication, confession, protest, regret, hope, and irony within poetic texts. By influencing intonation and rhythmic structure, they intensify the melody and expressiveness of poetry. The repetition of addresses, their use in parallel constructions, and occasional deviations from grammatical norms are among the key indicators of poetic language individuality and authorial style. In conclusion, the research shows that poetic addresses function not merely as grammatical units in poetic language but as multifunctional poetic devices. They enhance the semantic depth of poetic texts, increase their emotional impact, and play an important role in shaping the conceptual structure of poetic thought. From this perspective, the linguistic analysis of poetic addresses creates favorable conditions for a deeper understanding of the aesthetic and functional potential of poetic language and can be regarded as a relevant and significant direction in contemporary poetic studies.

Keywords: *address, poetic language, expression, pragmatics, expressiveness*

Giriş

Poetik dil təsdiq edir ki, müraciət yalnız sintaktik vahid deyil, həm də semantik, pragmatik və koqnitiv funksiyalar daşıyan ifadə vasitəsidir. Müraciət formalarının struktur tipləri, emosional-ekspressiv yükü, üslubi rolu və mətn daxilində mənalandırılması bu fikri təsdiqləyir. Poetiklik müstəvisində müraciətin metafor və simvolik mənə ilə sıx bağlı olduğu müəyyən edilir. Poetik dil adi kommunikatativ dildən fərqli olaraq, daha çox emosional, obrazlı və subyektiv mənə daşıyır. Bu xüsusiyyətlər poetik mətnə istifadə olunan dil vahidlərinin, xüsusilə müraciətlərin funksional imkanlarını genişləndirir. Müraciət poetik mətnə yalnız ünvanlanan şəxsi və ya obyektə göstərmək məqsədi daşımır, eyni zamanda, müəllifin emosional münasibətini, estetik mövqeyini və dünyagörüşünü əks etdirir. Dilçilikdə müraciət ənənəvi olaraq sintaktik kateqoriya kimi öyrənilsə də, müasir koqnitiv və pragmatik yanaşmalar onun daha mürəkkəb funksional mahiyyətə malik olduğunu göstərir. Xüsusilə poetik dildə müraciət obrazlı düşüncənin, simvolik mənənin və mədəni kodların ifadə vasitəsinə çevrilir. “Sintaksisə dair yazılmış əsərlərdə xitab tədqiq olunsada, xitabla bağlı dissertasiyalar yazılsa da, bu əsərlərdə xitabın sintaktik vəzifəsi ifadə vasitələri, üslubi keyfiyyətlərindən bəhs olunsada, bu sintaktik kateqoriya ilə əlaqədar mübahisəli məsələlər yenə də qalmaqdadır” (Orucova, 2007, s. 9). Bu baxımdan, poetik dildə müraciətin linqvistik təhlili aktual elmi problem kimi diqqət cəkir.

Məqalənin elmi əhəmiyyəti müraciət kateqoriyasının poetik dil çərçivəsində kompleks şəkildə (sintaktik, semantik, pragmatik və koqnitiv aspektlərdən) təhlil edilməsindədir. Tədqiqat nəticələri müraciətin poetik mətnə funksional yükünün genişliyini və onun estetik təsir vasitəsi kimi rolunu üzə çıxarır. Araşdırma poetik dilin linqvistik təhlilində yeni baxış bucağı təqdim edir, müraciətin yalnız qrammatik vahid deyil, həm də konseptual və mədəni mənə daşıyıcısı olduğunu əsaslandırır. Nəticələr poetik dilin öyrənilməsi, koqnitiv dilçilik və üslubiyyat sahələrində aparılan tədqiqatlar üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın materialını Azərbaycan poetik dilinə aid klassik və müasir şeir nümunələri təşkil edir. Seçilmiş mətnlərdə müraciət formaları sistemli şəkildə müəyyənləşdirilmiş və təhlilə cəlb olunmuşdur. Araşdırmada təsviri-analitik, kontekstual təhlil, semantik və pragmatik analiz, koqnitiv dilçilik yanaşması metodlarından istifadə edilmişdir. Müraciətlərin struktur formaları, funksional xüsusiyyətləri və poetik mətn daxilində mənalandırılması bu metodlar vasitəsilə araşdırılmışdır.

Tədqiqat

Poetik müraciət ədəbi dildə ən ifadəli və funksional baxımdan çevik vasitələrdən biridir. O, poetik ifadənin real və ya təsəvvüri, insan və ya qeyri-insan, mövcud və ya yoxluqda olan ünvanlanan obyektə yönəlməsini ifadə edir. Poetik müraciət vasitəsilə lirik səslənmə kommunikativ situasiya yaradır, danışan ilə ünvanlanan arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirir və şeirin emosional, pragmatik və estetik təsirini formalaşdırır. “Poetik dildə müraciət nadir hallarda yalnız danışığın ünvanlandığı şəxs və ya əşyanın adını göstərmək, dinləyicinin diqqətini cəkmək məqsədi daşıyır. Adətən lirika janrında müraciət əsas ifadəedici və təsviri vasitə kimi çıxış edir” (Şepin, 1976, s. 46).

Poeziyada müraciət adı çağırış və ya adlandırma aktından xeyli yüksəkdə dayanır. O, üslubi, semantik və ideoloji vasitəyə çevrilir, müəlliflərə düşüncəni çatdırmaq, emosiyanı gücləndirmək, mücərrəd anlayışlara insan xüsusiyyətləri vermək və əksər hallarda monoloji janrda dialoji gərginlik yaratmaq imkanı verir. Bu səbəbdən poetik müraciət üslubşünaslıq, pragmatika, poetika və diskurs analizində mərkəzi mövqe tutur. Poetik müraciətin geniş təhlili, onun dilçilik əsasları, tipologiyası, üslubi funksiyaları və müxtəlif poetik ənənələrdəki rolu diqqət cəkən məsələlərdəndir.

Araşdırmalarda poeziyanın müraciət ünvanları mövzusu və bu mövzunun qaldırdığı daha geniş suallar, yəni bir şeirin əslində hansı növ “kommunikasiya” olduğu alimlərin diqqətini cəlb edən məsələ kimi dəyərləndirilir (Macmillan, 2014, s.98). Müraciətin kommunikativ kateqoriya kimi işlənməsi məlumdur. Dilçilik baxışından müraciət vokativ kateqoriya və ünvanlanan tərəfə yönəlmiş nitq anlayışı ilə sıx bağlıdır. Gündəlik nitqdə müraciət, əsasən, diqqəti cəlb etmək və ya həmsöhbəti müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Poeziyada isə bu funksiya anlam dərinliyi ilə müşayiət olunur. Şeir dilində xitab poetik funksiyanı fəallaşdırır, çünki müraciətin özü estetik cəhətdən ön plana çıxır. Poetik müraciətdə leksik seçim, qrammatik struktur və intonasiya həmişə bədiiliyə əsaslanır:

*Sən bura qəribmi gəldin,
Neçin ağlarsan, **bülbül**, hey?
Yorulub izmi yanıldın?
Neçin ağlarsan, **bülbül**, hey?* (Yunus İmrə, 1999, s.83).

Poetik müraciət lirik subyekt anlayışından ayrılmazdır. Kiməsə və ya nəyəsə müraciət etməklə lirik “mən” daxili təcrübəni xaricləşdirir və subyektiv emosianı kommunikativ akt halına gətirir. Hətta ünvanlanan təsəvvürü və ya mücərrəd olsa belə, müraciət aktı dialoq təsiri yaradır və daxili düşüncə ilə şifahi ifadə arasındakı məsafəni azaldır. Poetik müraciət müxtəlif növlərə malikdir. O, bir neçə meyar üzrə təsnif edilir:

1. Ünvanlanan obyektin mahiyyəti.
2. Ünvanlanan obyektin qrammatik forması.
3. Ünvanlanan obyektin semantik məzmunu.
4. Ünvanlanan obyektin üslubi funksiyası.

Ünvanlananın mahiyyətinə görə müraciətlər bir-birindən seçilir. Bu baxımdan, müraciət müxtəlif obyektlərə yönəlmə bilər. Məsələn, real şəxsə müraciət, çoxluğa müraciət, abstrakt anlayışlara müraciət, təbiət gözəlliklərinə və cansız obyektlərə müraciət və s. Taleyə müraciət hər şeyin əvvəlcədən yazıldığına inamı, təbiətə müraciət ahəng və ya konflikt, cəmiyyətə müraciət sosial iştirakçılığı göstərir. Real şəxsə müraciət dedikdə, konkret şəxslərə - sevilən insanlara, dostlara, tarixi şəxsiyyətlərə, şairlərə müraciət anlaşılar:

*Sual etsən məndən, ey **Əfzələddin**,
Özün doğrusunu eylərsən, yəqin* (Gəncəvi, 1999, s.56).
*Ey **padişah**, ey **padişah**, çün mən məni verdim sana,
Gənvü-xəzinəm qamusu sənsən mənim öndən sona* (Aşiq Paşa, 1999, s.89).
*Ey **Təbrizli Şəms**,
Dinim eşqdir mənim* (Rumi, 1999, s.69).
*Aşiq olduğum bilirsən,
Canıma cəfa qılırsan.
Hali-zarlml sevirsən,
Çaləbi, bizi unutma* (Ənvar, 1999, s.99).

Belə müraciətlər çox vaxt avtobioqrafik xüsusiyyətlər daşıyır və sevgi, kədər, heyranlıq, tənqid və ya ideoloji mövqeyi ifadə edir.

Şairlər tez-tez çoxluğa, yəni millətlərə, xalqlara, nəsillərə və ya sosial qruplara müraciət edirlər. Bu halda poetik müraciət publisistik və ya ritorik xarakter qazanır və vətənpərvər, vətəndaşlıq və ya inqilabi poeziyada istifadə olunur.

Poetik müraciətin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri abstrakt anlayışlara (sevgi, azadlıq, tale, ölüm, həyat, zaman və s.) yanaşmaq bacarığıdır. Bu texnika insan olmayan obyektlərə danışan, düşünən, hiss edən kimi yanaşmaqla sıx bağlıdır və şairə qeyri-maddi ideyalarla fəlsəfi dialoq aparmağa imkan verir.

Təbiət elementlərinə (ağac, külək, dəniz, gecə, dağlar) və ya cansız obyektlərə (məktub, qılınc, musiqi aləti) müraciət də geniş yayılmış poetik strategiyadır. Belə müraciətlər vasitəsilə təbiət canlanır və emosional reaksiyalı olur, obrazın daxili durumunun güzgüsü kimi çıxış edir. Bu mənada, “ana kitabımız” “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bol-bol müraciətə malikdir:

“Ağac! Ağac!” dersəm sənə, ərinmə, ağac!

Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac!

Museyi-kəlimin əsası, ağac!

Böyük-böyük suların körpüsü ağac!

Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac!

Şahi-mərdan Əlinin Düldülinin əyəri ağac!

Zülfüqarın qını ilə qəbzəsi ağac!

Şah Həsənlə Hüseynin beşiyi ağac! (Kitabi-Dədəm Qorqud, 1999, s.20).

Müraciətlər qrammatik formasına görə də seçilir. Aydın müraciət formalarına vokativ hallarla, danışanın ani hiss, duyğu və emosional reaksiyalarını (sevinc, təəccüb, ağrı, qorxu, çağırış və s.) birbaşa ifadə edən dil faktları və ya punktuasiya vasitələri (vergül, sual və nida işarəsi) ilə işarələnmiş birbaşa müraciətlər daxildir. Bu formalar emosional yüklüdür və ritmik baxımdan önəmlidir:

Hardasan, ey könlümə dinçlik verən can, hardasan?

Çox çağırdım, gəlmədin, ey dərdə dərman, hardasan?...

Bir çırağ imiş vüsal, düşdü qəfil tufanlara,

Nurumu zülmətmi uddu, ey çırağban, hardasan? (Təbrizi, 1999, s.55).

Dolaylı müraciətdə ünvanlanan birbaşa adlandırılmır, lakin əvəzliliklər, imperativ formalar və ya kontekstual işarələr vasitəsilə başa düşülür. Bu tip müraciət incəlik və qeyri-müəyyənlik yaradır, çoxsaylı şərhlərə imkan verir. Dolaylı müraciətdə danışan kiminlə danışdığını birbaşa adla, titul və ya konkret isimlə demir. Ünvanlanan şəxs əvəzliliklərlə, işarələr vasitəsilə başa düşülür. Bu zaman nitq daha incə və nəzakətli olur, açıq demək istənilməyən məqamlar örtülü şəkildə ifadə edilir, müraciətin kimə aid olduğu bəzən qəsdən qeyri-müəyyən saxlanılır və bu da müxtəlif yozumlara (şərhlərə) imkan yaradır. Dolaylı müraciətin poetik dildə funksiyası emosional gərginliyi yumşaltmaq, kinayə, istehza və ya incə tənqid yaratmaq, oxucuya dinləyici rolunda şərh etmək imkanı verir. Müraciətin birbaşa şəxs adına deyil, onu təyin edən cəhətlərə ünvanlanması poetik dilin diqqəti çəkən cəhətlərindəndir:

Xaqani nə der? Gəlsən əgər, ey gözü şəhla,

Əlbəttə ki, Xaqaniyə xaqan sən olarsan.

Necəsən, gəl, ey yüzü ağım bənim?
Sən əritdin odlara yağım bənim (Həsənoğlu, 1999, s.76).
Mənə qara deyən gözəl,
Qaşların qara deyilmi?
Tökülübü dal gərdənə
Saşların qara deyilmi ("Koroğlu", 1999, s.189).

Poetik dilin əsas funksiyalarından biri yalnız estetik təsir yaratmaq deyil, həm də ictimai, mədəni və ideoloji məzmunu oxucuya çatdırmaqdır. Bu baxımdan, poetik mətnə müraciət kateqoriyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şeiriyatda müraciətlər, ritorik xarakterə malik olaraq, xüsusi funksionu yerinə yetirir (Mirzoyeva, 2016, s.119).

Müraciət, adətən, fərdi ünvanlanma kimi dərk edilsə də, poetik dildə çoxluğa xitab (xalq, millət, cəmiyyət, insanlıq, nəsillər və s.) mühüm üslubi və semantik funksiya daşıyır. Müraciətin bu forması şairin fərdi mövqeyini ümumiləşdirərək ictimai şüura yönəltməsinə, poetik mətnin sosial təsir gücünün artmasına şərait yaradır:

Uçmaqda tutu quşuyam,
Ağır ləşkər ər başıyam,
Mən sufilər yoldaşıyam,
Qazilər, deyin, şah mənəm (Xətayi, 1999, s.127).

Çoxluğa xitab dedikdə, müraciətin konkret bir şəxsə deyil, müəyyən sosial, milli və ya mədəni birlik təşkil edən subyektlərə yönəlməsi başa düşülür. Bu cür müraciətlərdə ünvanlanan obyekt çox vaxt ümumiləşdirilmiş obraz xarakteri daşıyır. Məsələn, *ey xalq, ey insanlar, ey nəsillər, ay ellər* kimi müraciətlər poetik mətnə kollektiv şüur ölçüsü qazandırır. Bu müraciətlər vasitəsilə şair oxucu ilə təkbətək dialoqdan çıxaraq geniş auditoriya ilə mədəni əlaqə qurur:

Bu gecə yuxuda gördüm dağları,
Solmuşdu güllərin üzü, ay ellər.
Gəzdim Qırxqızını, Sarıbabanı,
Virandı dərəsi, düzü, ay ellər (Ay ellər).

Kollektiv müraciət poetik mətnlərdə semantik və funksional xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə seçilir. Belə xitab ümumiləşdirmə funksiyasına malik olaraq fərdi duyğuları ümumbəşəri və ya ümummilli səviyyəyə qaldırır. Şairin şəxsi ağrısı, etirazı və ya ümidləri kollektivin hissləri kimi təqdim olunur. Bu tip müraciətlər tez-tez nəsihət, çağırış və xəbərdarlıq xarakteri daşıyır. Xüsusilə vətənpərvərlik, azadlıq, ədalət mövzularında kollektivə xitab poetik mətnin siyasi yükünü artıraraq ideoloji və çağırış funksiyasını yerinə yetirir. Kollektiv ünvanlanma ekspressivlik və emosional təsir yaradaraq poetik intonasiyanı gücləndirir, nitqə pafos və dramatism qatır. O, ünsiyyət effektini çoxaldır, poetik mətni monoloqdan dialoq səviyyəsinə yüksəldir və oxucu özünü müraciətin ünvanı kimi hiss edir. Çoxluğa xitab poetik diskursda kollektiv şüurun formalaşmasına xidmət edir. Şair öz mövqeyini cəmiyyətin mövqeyi kimi təqdim edir və bununla da poetik mətni sosial yaddaşın bir hissəsinə çevirir. Klassik və müasir poeziyada bu cür müraciətlər milli kimliyin, tarixi yaddaşın və mədəni dəyərlərin qorunmasında mühüm rol oynayır. Deməli, poetik dildə kollektivə xitab müraciət

kateqoriyasının mühüm və funksional formalarından biridir. Bu tip müraciətlər poetik mətnin yalnız bədii-estetik deyil, həm də sosial və ideoloji mahiyyətini gücləndirir. Kollektivə xitab vasitəsilə şair fərdi hissləri ümumiləşdirir, oxucu ilə mənəvi bağ yaradır və poetik nitqi ictimai diskurs səviyyəsinə yüksəldir. Buna görə də kollektiv müraciətlərin öyrənilməsi poetik dilin linqvistik və pragmatik təhlilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Poetik dildə bəzən bir fikrin ifadəsində bir neçə xitabdan istifadə edilir:

*Gəl, Allahı sevirsən, aşiqə cövr etmə, lütf eylə,
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım* (Füzuli, 1999, s.149).

Poetik dildə müraciətin üslub keyfiyyətləri çoxdur. “Təbii ki, xitabın məna yükü yalnız müraciətlə məhdudlaşmır, o, eyni zamanda, özündə müraciət edənin müraciət obyektinə münasibətini də əks etdirmiş olur. Xitab qayğı, nəvaziş, mərhəmət, sevgi, heyranlıq, hiddət, hədə-qorxu, nifrət, qəzəb, kin, əmr, yalvarış və s. kimi insani duyğuları əks etdirmə vasitəsinə də çevrilmiş olur” (Zakirova, 2018, s.172). Bu baxımdan, ritorik müraciət diqqəti çəkir. Ritorik müraciətdən real cavab gözlənilmir. O, ifadəni gücləndirmək, oxucunu inandırmaq və ya lirik situasiyanı dramatik səviyyəyə çatdırmaq məqsədi daşıyır:

*Könlümtək görmədim bir çin könül,
Qamu könül könlümə purçin könül.
Dolaşıb zülfünə itirmiş özün,
Ey könül, qarə könül, miskin könül* (Bürhanəddin, 1999, s.94).
*Bu könlüm qəminin məkanıdır, yar!
Qəmini cədikcə mən cana gəldim* (Gəncəvi, 1999, s.60).
*Aşiqəm, əmrini ver aşiqi-nalanə, gülüm,
Yanına ya gəlim əql ilə, ya divanə, gülüm?* (Gəncəvi, 1999, s.62).
*Daşdın yenə, dəli könül,
Sular kimi çağlarmısan?
Axdın yenə, qanlı yaşım,
Yollarımı bağlarmısan?* (Yunus İmrə, 1999, s.78).

Poetik müraciətin ən qədim və universal formalarından biri Tanrıya xitabdır. Tanrıya müraciət poetik mətnə yalnız dini duyğuların ifadəsi kimi deyil, həm də fəlsəfi düşüncənin, etik dəyərlərin və mənəvi gərginliyin poetik təəcəssümü kimi çıxış edir. Bu müraciət forması şairin ilahi varlıqla qurduğu simvolik dialoqu əks etdirir:

*Mən bir bican, ey İllah,
Yavlaq çox eylədim günah* (Yunus İmrə, 1999, s.71).

Tanrıya xitab dedikdə, poetik mətnə müraciətin ali, mütləq varlığa yönəlməsi nəzərdə tutulur. Bu müraciətlərdə Tanrı həm real dini ünvan, həm də simvolik-poetik obraz kimi çıxış edir. Şair Tanrıya üz tutmaqla öz daxili dünyasını, şübhələrini, ümidlərini, qorxularını və inamını dilə gətirir. Poetik dildə Tanrıya müraciət fərdi xarakter daşısa da, çox zaman ümumbəşəri məna kəsb edir. Şairin şəxsi sualı, duası və ya etirazı insanlığın ortaq mənəvi problemlərinin ifadəsinə çevrilir:

*Yarəb, nə nur imiş ki, məni yaxdı narına,
Yarəb, nə zat imiş ki, məni çəkdi darına?* (Həqiqi, 1999, s.120).

Poetik mətndə psixoloji dərinlik və səmimilik yaradan və çox vaxt daxili etiraf, tövbə və ya səmimi istək, yalvarış formasında təqdim olunan Tanrıya müraciətin mənəvi-etiraf funksiyası diqqəti çəkir. Bundan başqa, söz adamları Tanrıya müraciət vasitəsilə həyatın mənası, ölüm, tale, ədalət və haqsızlıqla bağlı suallar ünvanlayırlar ki, bu, poetik mətnin fəlsəfi səviyyəyə yüksəlməsinə təsir edir:

*Ömrüm axır olanda nə qılım mən, Xudaya?
Can alıcı gələndə nə qılım mən, Xudaya?* (Yəsəvi, 1999, s.50).

Tanrıya xitab çarəsizlik və iztirab anlarında ümid mənbəyi kimi çıxış edir. Poetika baxımından bu, mətndə emosional gərginliyin yumşaldılmasına səbəb olur:

*Dağlar ilə, daşlar ilə
Çağırıram, **Mevlam**, səni...
Səhərlərdə quşlar ilə
Çağırıram, **Mevlam**, səni* (Yunus İmrə, 1999, s.81).

Bəzi poetik nümunələrdə Tanrıya müraciət sual, irad və hətta etiraz formasında ifadə olunur. Bu, şairin ilahi qüvvə ilə dialoq qurmaq cəhdini və mənəvi seçimini göstərir. Tanrıya xitab poetik dildə mədəni yaddaşın və dini dünyagörüşünün daşıyıcısıdır. Klassik poeziyada bu müraciətlər, əsasən, ilahi məhəbbət və itaət kontekstində təqdim olunsada, müasir poeziyada daha çox fərdi tərəddüd, daxili konflikt və fəlsəfi axtarışlarla müşayiət olunur. Bu dəyişiklik Tanrıya müraciətin poetik funksiyalarının tarixi inkişafını göstərir:

***Mevlam**, ver eşqini mənə,
Heyranın olayım sənin* (Nizamoğlu, 1999, s.170).

Beləliklə, poetik dildə Tanrıya xitab müraciət kateqoriyasının ən dərin və çoxqatlı formalarından biridir. Bu müraciət poetik mətndə mənəvi etirafın, fəlsəfi düşüncənin və emosional gərginliyin əsas ifadə vasitəsinə çevrilir. Tanrıya xitab vasitəsilə şair fərdi duyğuları ümumbəşəri mənəvi səviyyəsinə qaldırır, oxucu ilə mənəvi bağ yaradır. Buna görə də Tanrıya müraciətin öyrənilməsi poetik dilin semantik, pragmatik və mədəni aspektlərinin araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Poetik dildə müraciət formaları içərisində şairin özünə xitabı (avtomüraciət) xüsusilə diqqəti çəkir. Müraciətin bu forması poetik mətndə həm psixoloji dərinlik, həm də fəlsəfi tutum yaradır. Özünə xitab poetik dildə şairin daxili “mən”i ilə dialoqa girməsi, özünü ünvanlanmış subyekt kimi təqdim etməsidir. Bu halda müraciət edən və müraciət edilən eyni şəxs olur. Dilçilik baxımından bu hadisə subyekt-obyekt münasibətlərinin üst-üstə düşməsi ilə səciyyələnir. Poetik mətndə belə müraciətlər adətən ikinci şəxs formasında (“sən”) və ya əmr şəkilli feillərlə ifadə edilir:

***Xaqani**, xoş həyat fikrindən əl çək,
Dünyada tapılmaz dərdsiz bir ürək* (Xaqani, 1999, s.57).

Bu tip ifadələr şairin daxili dünyasında baş verən ziddiyyətləri, tərəddüdləri və mənəvi axtarışları üzə çıxarır. Şairin özünə xitabı, ilk növbədə, psixoloji funksiya daşıyır. Bu müraciət forması daxili monoloqun poetikləşdirilmiş variantı kimi çıxış edir. Şair özünü sorğu-suala çəkir, tənqid edir, ruhlandırır və ya məzəmmət edir. Beləliklə, oxucu şairin daxili aləminə, onun emosional vəziyyətinə birbaşa daxil olur.

Bu baxımdan, özünə müraciət daxili konfliktlərin ifadəsi, vicdanla dialoq, mənəvi hesabat forması kimi diqqəti cəlb edir:

*Yunus! Sən burda
Meydan istəmə,
Meydan içində
Mərdanələr var!* (Yunus İmrə, 1999, s.81).

Özünə müraciətdə şair öz “mən”ini parçalayaraq həm danışan, həm də dinləyən mövqeyində təqdim edir ki, bu da poetik psixologizmi gücləndirir. Özünə xitab poetik mətnə düşüncələrin dərin fəlsəfi mənasını yaradır. Şair həyat, zaman, ölüm, tale, insanın cəmiyyətdəki rolu kimi məsələlərə münasibətini özünə ünvanlanan suallar və çağırışlar vasitəsilə ifadə edir. Bu tip müraciətlərdə şair yalnız fərdi “mən”i deyil, ümumbəşəri insan obrazını da təmsil edir. Beləliklə, özünə müraciət fərdi təcrübəni ümumbəşəri səviyyəyə yüksəldir, insanın öz varlığı üzərində düşüncəsini təqdim edir, poetik mətni fəlsəfi mətnə yaxınlaşdırır. Poetik dildə özünə xitab yüksək ekspressivlik yaradan vasitələrdən biridir. Bu müraciət forması şeirdə emosional gərginliyi artırır, ritmik və intonasiya canlanması yaradır. Əmr formaları, nida cümlələri, ritorik suallar bu tip müraciətlərin əsas dil vasitələridir?

*Ey Nəvai, ömr ötür yeltək, darıxma, şad yaşa,
Yelə yetməkmi olar? Yellər önündə kim dözüb?* (Nəvai, 1999, s.117).

Şairin özünə xitabı poetik “mən” anlayışının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Özünə müraciət edən şair, eyni zamanda, öz kimliyini qurur, özünü dərk və təqdim edir. Bu proses poetik subyektin özünün hansı dəyərə və ya mövqeyə aid olmasını təqdim edən vasitəyə çevrilir. Belə müraciətlərdə “mən” parçalanır, daxili səs çoxalır və poetik şəxsiyyət çoxölçülü şəkildə təqdim olunur. Bu, poetik dildə subyektivliyin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur.

Poetik dildə şairlərin özlərinə xitabı yalnız üslub elementi deyil, dərin semantik, psixoloji və fəlsəfi məna daşıyan mühüm poetik vasitədir. Bu müraciət forması şairin daxili aləmini açır, poetik “mən”i strukturlaşdırır və oxucunu düşünməyə sövq edir. Özünə xitab sayəsində poetik mətn, fərdidən ümumbəşəriyə doğru genişlənir. Nəticə etibarilə, şairin özünə müraciəti poetik dilin ifadə imkanlarını zənginləşdirən və onun bədii-estetik dəyərini artıran əsas elementlərdən biri kimi çıxış edir.

Mücərrəd obyektlərə müraciət üslubi fiqurdur və poetik xitabın ən güclü təzahürlərindən biridir. Bu müraciət vasitəsilə şairlər emosional intensivlik yaradırlar. O, tez-tez ifadə olunmamış hissləri dilə gətirməyə imkan verir. Poetik müraciətin maraqlı üslubi funksiyalarının bolluğu belə xitablarda daha çox görünür. Mücərrəd ünvanlara müraciət emosional ifadəni gücləndirir, hadisənin önəmli və mövcudluq hissini yaradır. Ünvanlanan obyekt emosional yüklü olur və oxucu lirik situasiyaya cəlb olunur:

Ey hərbin taleyi, bizə yol ver, yol!

Sən, ey gözəl dəniz, gəl türkə ram ol (Əhməd Cavad, s.726-741, s.726).

Ünvanlananın seçimi şairin dünyagörüşünü, dəyərlərini və emosional çalarları əks etdirir. Ünvanlanan təsəvvüri olsa da, poetik müraciət tez-tez dolayısı ilə oxucuya yönəlmiş olur. Oxucu müraciəti eşidərək poetik dialoqun qeyri-rəsmi iştirakçısına çevrilir?

İgidlərin hünər çağı

Üzə gülür vətən bağı.

Çəkmə mənə sinə dağı,

*Şeir yarat, şənlən, **təbim*** (Ümmügülüm, 1999, s.713).

Ədəbi ənənələr boyunca poetik müraciət mədəni normalar, dini inanclar və hamı tərəfindən qəbul edilmiş estetik qayda və ya ənənəvi istifadə ilə formalaşmış. Şərq poeziyasının bir çox ənənələrində təbiətə müraciət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bu isə insan və kainat arasındakı birlik barədə fəlsəfi və mənəvi baxışları əks etdirir:

Nə gözəldir yaylağın,

Gəlin kimi baxan Kür! (Cavad, 1999, s.733).

Müasir dilçilikdə poetik müraciətin öyrənilməsi dilin sosial, mədəni və ideoloji funksiyalarının təhlili vasitəsilə genişləndirilib. Linqvistik baxımdan müraciət zehni və kommunikativ əməliyyat kimi qəbul edilir, təsəvvüri həmsöhbətləri və mücərrəd idraki ünvanları formalaşdırır. Ünvanlanan yalnız adlandırılır, həm də oxucunun şüurunda qavrayış olaraq fəallaşdırılır.

Nəticə

Poetik müraciət çoxsaxəli olaraq, dil formasını, üslubi funksiyası və poetik mənanı birləşdirir. O, hətta poeziyanı kommunikativ akt halına gətirir. İnsanlara, mücərrəd anlayışlara və dünyanın elementlərinə müraciət etməklə şairlər emosional zənginlik və mədəni dərinliyə malik poetik mətnlər yaradırlar. Poetik müraciətin öyrənilməsi lirik kommunikasiya, dilin ifadə imkanları və poetik forma ilə məna arasındakı qarşılıqlı təsir barədə dəyərli məlumatlar verir. Buna görə də o, dilçilik, üslubşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində mühüm tədqiqat obyektlərindəndir. Aparılan təhlillər göstərir ki, poetik dildə müraciət çoxfunksiyalı linqvistik vahid kimi çıxış edir. O yalnız kommunikativ əlaqə yaratmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda, emosional-ekspressiv təsir göstərir, poetik obrazın formalaşmasına xidmət edir və müəllifin dünyagörüşünü əks etdirir. Müəyyən edilmişdir ki, poetik mətnə müraciətlər tez-tez metaforik mənalara yüklənir. Bu isə müraciətin estetik potensialını artırır. Beləliklə, müraciət poetik dilin əsas ifadə vasitələrindən biridir və onun linqvistik təhlili poetik mətnin daha dərinəndən anlaşılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Aşiq Paşa (1999). Min beş yüz ilin oğuz şəri (Antologiya), I kitab. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, s.89-93

2. Ay ellər. <https://vostoka.ucoz.com/publ/4-1-0-1243>
3. Bührhanəddin, Q. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.94-96.
4. Cavad, Ə. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.726-741.
5. Ənvar, Ş. Q. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.99.
6. Məhəmməd, F. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.142-156.
7. Gəncəvi, Ə. Qitə. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.56.
8. Gəncəvi, M. (1999). Rübailər. Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.60-61.
9. Gəncəvi, N. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.62-65.
10. Həqiqi, C. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.120-121.
11. Həsənoğlu, İ. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.75-76.
12. Şirvani, X. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.57-59.
13. Xətayi, Ş.İ. Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.127-135.
14. Kitabı-Dədəm Qorqud (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.15-36.
15. “Koroğlu” dastanı (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.183-192.
16. Macmillan P. Poetic Address and Intimate Reading: The Offered Hand. Poetry and Dialogism: Hearing Over. P.97-122.
https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137401281_6
17. Mirzoyeva, Q. (2006). Obraşeniye v Azerbaydjanskoy poezii epoxi nezavisimosti. Filoloqiçeskiye nauki.Voprosı teorii i praktiki. Tambov: Qramota, № 10(64): V 3-x ç. Ç. 1.s. 119-123. File:///C:/Users/BEKO/Downloads/phil20162334.pdf
18. Nəvai, Ə. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.114-118.
19. Nizamoğlu, S. S. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.170.
20. Orucova, Ş. (2007). Türk dillərində xitab. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 24 s.
<https://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/1097/ORUCOVA%20%C5%9E%C6%8F%C6%8FR%20%C6%8FBD%C3%9CLK%C6%8FR%C4%B0M.pdf>
21. Rumi, M.C. (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.66-71.
22. Təbrizi, Q. (1999). Qəzəl. Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan”

- nəşriyyatı, s.55.
23. Ümmügülüm (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.711-717.
24. Şepin, A. Q. (1976). Obraşeniye v poetičeskoy reči. Russkaya reč. 1976. № 2, 46-51, s.46. <https://russkayarech.ru/ru/archive/1976-2/46-51>
25. Yəsəvi, Ə. (1999). Hikmətlər. Min beş yüz ilin oğuz şeri (Antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.50-54.
26. Yunus İmrə (1999). Min beş yüz ilin oğuz şeri (Antologiya), I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, s.77-88.
27. Zakirova, P. (2018). Arif Abdullazadənin poetik nitqinin bəzi xüsusiyyətlərinə dair. İpək yolu, №.1, 2018, səh.171-176. https://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2018_1/20Zakirova.pdf

Daxil oldu: 27.02.2026

Qəbul edildi: 03.04.2026